

Марія Матіос

«Прийде день — і ми наговоримося»: Пам'яті Віктора Радуцького

Марія Матіос

Немає жодного сенсу питати в невидимого Творця «чому»? Чому забрав? Чому забрав не того? Не тоді? Не так? Чому не подав знаку, що це може трапитися саме тоді, коли трапилося... Та мало що хотілося б запитати у Творця, коли була б така нагода. Зрештою, настає момент, коли таки доходиш думки чи, власне, найщирішої — мовчазної — подяки Йому за неможливість такого спілкування і за не-Знання хвилини смерті. Своєї. Рідних і близьких. Чужої. Бо не впевнена, чи віднайшлися б сили в людського серця упоратися з таким небезпечним відкриттям.

Коли менш ніж два роки тому я втратила єдиного Сина, священник, якому я довірила свій невимовний розпач, дослівно сказав мені таке: «Не питайте Бога «чому?», а думайте «навіщо?» Це полегшить страждання. Адже так само, як будь-якому роботодавцеві потрібні хороші співробітники, Богові потрібні совісні люди для служіння». Примиритися з цією думкою, скажу чесно, мені не вдалося дотепер, однак я все ж тримаюся за цю тонку рятівну ниточку пояснення, за яку хапаюся в нестерпні хвилини, години, дні і місяці...

Раптова смерть Віктора Радуцького також надовго вибила мене з рівноваги і знову занурила в депресію і сльози: він був моїм найкращим і найближчим Другом упродовж усіх п'ятнадцяти років, відколи ми не просто зналися, а підтримували дуже інтенсивні стосунки — листувалися, зустрічалися, розмовляли телефоном, подеколи з трудами опановуючи нові технології спілкування. Однак ми з ним так і не розучилися писати листи від руки (не знаю, чи вже й спроможуся на таке з кимсь іншим).

Напевно, кожна людина має іншу близьку людину, яка за своїм значенням нагадує тривкість і міцність Китайського муру — в час піднесення і в час падіння, в короткі періоди тріумфу радості і в незникомих безоднях болю. Такою «жилеткою», «хустинкою» на всі випадки життя пан Віктор залишався для мене до останнього свого дня, а якщо точніше — рівно за тиждень до свого відходу. Він тонко відчував мене через книжки (особливо любив і часто цитував роман у новелах «Майже ніколи не навпаки»), «сканував» настрій, підтримував небуденними словами, єврейською мудрістю, притчами, Псалмами Шевченка чи віршами Стуса, чимало з яких переклав івритом. Коли вчив, коли ненав'язливо повчав, полемізував, не погоджувався, поділяв мої думки, вихлюпував свою незгоду з деякими українськими персонами чи публікаціями, цитував мене, чекав від мене нових

[Type here]

книжок і нових тем, застерігав, боявся за мене, радів успіхам, ділився своїми сумнівами і знаннями, обережно критикував і тут таки пояснював свою критику. Радущий з багатьма персонами з українського інтелектуального бомонду листувався, багатьох знав, багатьма цікавився.

Не знаю... але, може, відсутність своїх дітей стала причиною того, що без перебільшення, між нами склалася особливі — довірливі — стосунки, які лише можна уявити між людьми такого різного віку, традицій і досвіду. І через те я тепер почуваюся нещадно обкраденою...

Звістка про його смерть надійшла до мене з самісінького ранку, коли я ще не виборсалася зі сну, в якому писала листа своєму Другу в Єрусалим, та так і залишився той лист обірваний на півслові.

Останній його лист надійшов, коли я перебувала на Луганщині — в зоні бойових дій. Зв'язок був поганенький, переїзди, зустрічі, відстані, втома... І я просто надсилала п. Віктору тільки фотографії, які розказували більше, ніж листи з дороги. До таких фоторепортажів я додавала незмінне «Більше напишу з Києва». Він відповідав також коротко, але — як завше — бажав успіху, застерігав бути обережною, а закінчувалися листи однаково: *аби гезинт!* (побажання здоров'я).

І ось я пишу йому з Києва... в холодну вічність чи в прозорі небеса... звідки ніхто не повернувся і нікому не передав вітання, хіба ми самі собі нафантазували чийсь рідний профіль у обрисі незвичної хмарини... пишу-нагадую... ділюся сокровеним — однак тільки невеликими (найбільш важливими) дозами... Болить. Пам'ять також страждає на фантомні болі. Людини вже немає — а, здається, на відстані витягнутої руки відчуєш її тремкі пальці... здригнешся від приглушеного голосу... ковзнеш очима по милій усмішці... Ось я й пишу, немилосердно продовжуючи час цього вже не фантомного — реального болю...

Ні. Я не пишу — я перебираю поки що вдячну пам'ять, як перебирала би вервицю під час молитви.

...Ось до мене на київській книжковій виставці в інституті фізкультури підходить невимовно красивий літній чоловік з другим виданням «Солодкої Дарусі» в руках, бере автограф, а далі ми знайомимося. Тоді думала: ну, і що, що з Ізраїлю? Чи з одним я знайомилася впродовж усіх років творчості? Коли б знаття, що «присмолимося» одне до одного на роки — аж до дня відходу одного...

Ось ми бродимо удвох височинами Земельного фонду в Єрусалимі, а далеко внизу блимає срібне око води в озері — сезон дощів наповнив порожню водойму і тепер її блиск — ніби кліпання полярної зірки на нічному небі... Ми з професором Віктором, як я звертаюся до нього з першого разу (він веде курс літератури і основ перекладу в Єврейському університеті Єрусалима), дивимося із сьомого чи шостого пагорба Вічного міста вниз, бродимо між дерев, як майже в українському лісі, і говоримо про Амоса Оза, про Буковину, Агарона Аппельфельда, про музику,

[Type here]

про Київ, про Бучач нобеліанта Агнона, про згортки з печер Кумрана... його голос заколисуючий, майже седативний... Люблю його слухати — він завжди наповнює глеки моєї пам'яті виноградними соками недостатніх чи невідомих знань — імен, подій. Його оповідь — завжди ароматна. Як аромат українського степу чи карпатського лісу, переданий ароматними словами. З ним я навчилася мовчати.

...А ось ми їдемо в Яд-Вашем. Віктор заздалегідь домовився про гіда. Ним виявився науковий співробітник цієї інституції — давній і добрий знайомий Радуцького. Після кількогодінного перебування в Яд-Вашем, де, напевно, не залишилося не-почутого і не-відчутого, мені зробилося зле, аж довелося вдаватися до ліків. Кожен, у кого не втрачені відчуття співпереживання і совісті, виходить звідти з паралічем усіх — до останнього! — рецепторів радості. Згодом ми заспокоювалися чаєм на терасі ресторану неподалік, а мій Друг хриплим голосом розказував про свою київську родину, більшість з якої залишилася в Бабиному Яру. Віктор тоді не щадив мого слуху. І я не щадила свого серця: розказала йому про криваву масакру євреїв 5 липня 1941 року в моєму селі Розтоки на Буковині. То була дуже важка розмова... може, одна з найважчих за всі роки і найважливіша...

Після повернення в Україну я дуже скрупульозно і багато разів «протоколювала»/випитувала тоді ще живу свою тітку Гафію (1929 р.н.) про літо 41-го. Її розповідь про однокласника Зіся Клуґмана лягла в основу мого есе про Омеляна Ковча і Еміля Клуґмана «у час людинонелюбства». Цей текст з одного українського сайту, а також детальна розповідь моєї тітки завдяки Віктору Радуцькому потрапили в Яд-Вашем. А за якийсь час звідти з відділу прийому та реєстрації Листів свідчень із Залу Імен за підписом Каті Ліхт та Каті Гусарової в Розтоки прийшла подяка моїй тітці за ще одну встановлену жертву Голокосту — Еміля Клуґмана з Буковини, ім'я якого тепер увічнено в Залі Імен і опубліковано в комп'ютерній базі даних Яд-Вашем.

А розказані історії від старожилів Розтік та деякі архівні документи про жахливий липень 41-го в Розтоках, коли з одночасним вступом на Буковину і спільними діями з нацистським військом румунські війська маршала Антонеску підтверджували своє союзництво з Гітлером і які з допомогою місцевих селян, а вчорашніх сусідів, влаштували масові вбивства місцевих євреїв, і стали спонукою до написання мною роману «Черевички Божої матері» (2013).

Як мені допомагав тоді «професор Віктор» у процесі написання роману! Я попросила його відшукати в Яд — Вашем можливих свідків подій у Розтоках, які залишилися живими і залишили письмові свідчення. І він їх знайшов! Він перекладав мені ті криваві слова спогадів колишніх жителів Розтік і очевидців подій 5 липня, і на надісланих листах (а він їх мені писав від руки!) залишалися патьоки його сліз. Бувало, ми плакали разом... До того часу двох свідків уже не було в живих. Обоє померли в Америці. Слідів третього на той час не розшукали.

Та коли вже «Черевички...» вийшли друком, Віктор таки знайшов в Ізраїлі прототип єврейського хлопчика Елі з цього роману. Це був той самий Елі, свідчення якого

[Type here]

свого часу зафіксували в Яд — Вашем. Частина з них я поєднала з іншими документами і розповідями старожилів — і все це стало основою тієї частини роману, що передає події нелюдської масакри в Розтоках. Він виявився живий — мій Елі Шерф! І він мешкав в Ізраїлі! Віктор Радуцький отримав від Елі Шерфа і його дружини згоду на мій приїзд і зустріч з ним у його ж родинному помешканні.

Яка то була дорога в Ашкелон! Ізраїль будь-якої пори прекрасний і таємничий водночас. Пекельна пустиня змінюється квітучими оазами. Придорожні акуратні кібуци, де йде збір урожаю бананів, чергуються з фантастичними новобудовами нових міст уздовж трас. Віктор за кермом, «дорогий наш Професор» (як ніжно і незмінно називали ми між собою знаменитого професора Вольфа Московича, до того ж — мого земляка) — на задньому сидінні, я сиділа поруч водія. Яких дві години неспішної і надто уважної їзди нагадували інтелектуальні «американські гірки»: розмова точилася, напевно, в усіх можливих діапазонах — історія Ізраїлю, моя робота в парламенті, література, Революція Гідності (на Майдані якраз у ті дні було кількаденне затишшя), тривога за «завтра» у світі, Голокост, нацизм, націоналізм, театр, Чернівці. А кілька годин перебування в родині Елі Шерфа, коли здавалося, від почутого на тебе то ллється магма Етни, то сковує крига Арктики, для мене емоційно і фізично дотепер залишаються в одному ряду з подіями 18 лютого на Майдані (розстріли Небесної Сотні розпочнуться буквально через кілька днів після мого повернення з Ізраїлю!).

Моя поїздка до Ізраїлю для зустрічі з Елі Шерфом, народженим в Розтоках, де на присілку Смугарів 5 липня 1941 року навіки залишилося 8 його найближчих родичів, була безумовною внутрішньою потребою, продиктованою почуттям не моєї провини за чужий злочин і мого особистого каяття одночасно. Врятований розтіцьким ґаздою і ним же «зданий» румунським жандармам, Елі згодом пережив не менші драми — мало кому розказані за його довге життя. Але в той день, коли на нас трьох — з професором Московичем і п. Радуцьким — лилася ця безперервна магма жаху, я з острахом запитала старого Шерфа, що він в цю мить відчуває до мене і що він думає про Розтоки, адже я приїхала звідити, де йому було завдано смертельного болю? І Елі, старий Елі Шерф, переходячи з ідишу на іврит, з російської на румунську, найперше подякував мені за приїзд. А тоді сказав: «Я лиш пам'ятаю, що в Розтоках солодка вода».

І я тоді зареклася собі продовжити цю гірку, безперечно невігідну для багатьох тему. Ні, не так. Я зареклася не скинутися цієї теми у творчості, і дзвонити без утоми і лінощів, і оприлюднити ту людську трагедію ще і ще, чи то в «Буковій землі», чи згодом в якомусь іншому творі, ще і ще копатися в архівах і людських історіях, нариватися на критику, зачіпаючи незручні питання і даючи незручні відповіді. Бо мені досі не дають спокою багато документів, які без допомоги Віктора Радуцького я не роздобула б, напевно, ніколи, і чимало його листів, писаних дрібним шрифтом. Мені не дає спокою блокнот із записом розповіді Елі Шерфа, яку почергово і майже синхронно перекладав тоді професор Москович і Віктор, і цей блокнот тривалий час мені був такий токсичний, що я його вперше

відкрила десь чи не через рік, коли вже українсько-російська війна була ще в найгарячіших точках.

За «Черевички Божої Матері» (перекладені згодом німецькою і російською мовами) мені добряче дісталося в Україні від тих, хто вважає, що я перебільшила участь місцевих людей у цих акціях звірства, приписавши мені радянський підхід до зображуваних подій, а деякі мої ізраїльські друзі не надто гостро, однак наполегливо переконували мене, що роль німців і румунів у цій масакрії у мене... також перебільшена, бо, мовляв, убивства лежать цілком на совісті місцевих сусідів. Віктор боявся саме цього: що я не впораюся з нападками на себе, маючи, однак, і свої зауваги до моїх трактувань воєнних подій в Україні.

Багато його листів до мене та й живих розмов стосувалися насамперед питання Голокосту в Україні. Коли ми й не погоджувалися одне з одним, ми ніколи не опускалися до образ чи лютої сварки. Полемізували. Наводили аргументи. Сходилися і розходилися в думках, та ніколи не ображали одне одного. І я ще, звичайно, не написала того, про що ми завжди говорили з Віктором.

Але було одне, що залишалося незмінним упродовж багатьох років: Віктор, не знаю чому, але боявся за мене. Чомусь йому здавалося, що в мене не вистачить сили захищати свою правду чи протистояти нападкам на мене. Коли за часів президента Януковича на мене за одне слово у книжці розлютились українські комуністи аж так, що генеральна прокуратура порушила кримінальну справу проти мене, видатний ізраїльський письменник Амос Оз, з яким я свого часу зробила інтерв'ю (перекладачем з івриту був Віктор Радуцький) і який саме від Віктора дізнався про ту ганебну справу, запропонував мені захист і навіть притулок у себе, якщо такий знадобиться. Дякувати Богу, з тодішніми комуністами я впоралася сама, однак цей шляхетний жест від всесвітньовідомого письменника для мене багато важив...

Хвилі пам'яті і вдячні, й підступні. Вони не лиш гойдають — збурюють спогади. Всякі.

...Ось ми з Другом Віктором п'ємо каву в районі Ейн-Карем («джерело виноградної гори», місце народження Івана Хрестителя для християн), неподалік клініки Хадасса, де я вже кілька днів всіляко «колишу» «свого» солдатика Юрочку, пораненого в перші дні червня 2014-го року з російської території — Ростовської області — під час прямого обстрілу Луганського прикордонного загону. Влучення осколкової міни залишали Юрі 1% на життя, сказали в Хадассі, коли я доправила його туди. Ми багато говоримо з Юрою, я допомагаю медсестрі перев'язувати жажливі рани, прикрашаю палату в день його 19-річчя.

Одне слово, на прохання Юри мене покликали ізраїльські лікарі допомогти їм — прилетіти в Єрусалим: у хлопця зникло бажання боротися за життя. У мене ще в Києві вчергове щез голос, я страшенно засмучена через безголосся, але понад усе засмучена іншим — Юрі зробили вже четверту операцію, у мене фінансовий борг

[Type here]

перед клінікою, але ось я п'ю каву і розповідаю Другу Віктору (який, швидше, працює психотерапевтом для мене, ніж я для Юри), про минулу ніч, коли я в готелі відмовилася спускатися в бомбосховище о третій ранку під час тривоги — Єрусалим удень і вночі обстрілюють із сектора Гази — бо мене «накрила» смертельна втома від обстрілів «Градами» на Донбасі, куди я поїхала з гуманітарним вантажем, будучи членом парламенту, і мене ця втома-страх наздогнала напередодні в Єрусалимі, коли з даху готелю я слухала виття єврейської матері в сусідньому дворі, що божеволіла від звістки про смерть сина (про що згодом я почула у вечірніх вістях)... це виття нічим не відрізнялося від голосінь наших українських матерів, яких я зустрічала у військових шпиталях України...

Віктор не втішає — він знає, що мені потрібна «розрядка», а опісля надзвичайно обережно веде машину в старий район Єрусалиму... далі ми довго йдемо пішки — і аж до Стіни Плачу. Я тут не вперше. Але на той раз гострота моєї молитви переплітається з гостротою спеки і вавилонським багатомов'ям тих, хто так само звертається до Творця безмовними словами чи упертим намаганням втиснути заповітну записочку у Стіну, відшліфовану такими ж мільйонами записок... Не знаю... можливо, це ілюзія, а може, наслідок моєї православної віри, але у мене щоразу після мовчання біля Стіни Плачу залишається відчуття, що Творець мене чує. Жаль, що тепер так довго дорога в Єрусалим поки що заказана.

...В інший мій приїзд Віктор везе на найвищу точку Юдейських гір, кілометрів за десять від центру Єрусалиму. Там розміщений меморіал Джона Кеннеді. В однойменному парку перед меморіалом кожне дерево висаджене котримсь із членів сім'ї Кеннеді. Я дивуюся: чому Кеннеді? Тут, в Єрусалимі? Мій Друг каже, що він любить це місце, бо воно демонструє вдячність країни, для якої так багато зробив американський президент. Каже: «Це найбільш промовистий жест доброї пам'яті за добрі справи».

Поки на моє прохання ми долаємо шлях до «Лісу Рубінштейна» (а він, виявляється, сусидить з меморіалом Кеннеді), Віктор розповідає про свої заняття в Єврейському університеті, які він веде чи не три десятиліття, далі ми говоримо про його роботу над перекладами українською «Квітів п'їтьми» Агарона Аппельфельда та «Повість про любов і темряву» Амоса Оза. Для Віктора це дуже важливо, що Аппельфельд зазвучить українською майже у себе вдома — в Чернівцях. Радуцький розповідає про дуже інтенсивний робочий процес із чернівецьким видавництвом, яке береться за друк цих книжок. Впродовж розмови мені вже здається, що я й сама причетна до цієї великої роботи перекладача і видавців. А ще неабияк і справді втішає, що йдеться про мої Чернівці.

У майже райській тиші і тільки удвох ми довго йдемо гарно впорядкованою стежкою, суціль засипаною хвоєю і шишками, під нашими ногами метушиться мурашва. І ти знову відчуваєш себе, як у карпатському лісі. Але ось перед очима на доволі високому узвишші вигулькують... білі клавіші білого піаніно. Це могила знаменитого піаніста Артура Рубінштейна, який заповів розвіяти свій прах над

[Type here]

Єрусалимом. Однак його заповіт увійшов у протиріччя із законами юдейської віри. Тому за наполяганнями рабинів Рубінштейна поховали у цьому лісі, про що каже скромно обгороджена могила, яка плавно переходить у клавіші піаніно.

Я стою на самому краєчку цих клавіш, Віктор фотографує — а перед очима відкривається ще одна незабутня панорама ще одного Вічного міста на семи горбах. Питаю, чи це не святотатство — мати такий гарний настрій на могилі? Відчувати всю повноту життя? І не плакати?

...І тепер, коли мене з'їдає туга і душать сльози, я згадую ту нашу розмову отам, у «лісі Рубінштейна», на могилі знаменитого піаніста, коли Друг Віктор розтлумачував мені ставлення євреїв до смерті... ніби вже тоді знав, що я незабаром потребуватиму саме цієї філософії, незалежно від моєї віри...

Та я хочу, щоб ця сокровенна розмова навіки залишилася в мені. Не розказана нікому. Бо чомусь же він написав мені в останньому листі: «Прийде день — і ми наговоримося»...

Липень 2021